

Brunnsgästens resa i tid och rum

– om hälsobrunnens parker och trädgårdar

Anna Jakobsson

Följande artikel om ”Brunnsgästens resa i tid och rum” tar sin början i företeelsen hälsobrunnar generellt, det som brunnsgästen reste till, och fortsätter med hälsobrunnens trädgårdsrum och platser, vilka brunnsgästen reste inom och mellan. Berättelsens fokus ligger på brunnsgästens tid, som var knuten till resan inom och mellan anläggningens olika platser och som framför allt utgjordes av det strikta tidsschema brunnsgästen hade att hålla sig till vid brunnsdrickningen. En kropps/människas rörelse mellan platser och passerad tid hör ihop i ett rums skapande (Tuan 1974:216). Vandrigen mellan platserna i hälsobrunnens parkstruktur enligt det tidsschema brunnsgästen följde skapade en rumslig helhet. Samtidigt skapades mindre parkrum inom anläggningen då brunnsgästen uppehöll sig vid olika platser på ordinerade vandringar och aktiviteter. Eftersom tiden, vandrigen/rörelsen och platsstrukturen utgör självständiga delar av kuren och av hälsobrunnen, samtidigt som de utgör förutsättningar för ett rums skapande blir hälsobrunnens parkrum intressanta att studera som arketyper för rumsbildning i parker. Att studera brunnsgästen som kropp, vilken ger upphov till parkrummet och som dessutom berättar om upplevelserna av det, blir ett första steg att förstå hur hälsobrunnens park- och trädgårdsrum såg, och ser, ut. Kopplat till idén om hälsobrunnsanläggningens och naturens läkande kraft kan studiet av hälsobrunnens

park- och trädgårdsrum också bli ett stöd för utformningen av parker för bättre hälsa.

Från början

En dyrkan och ett bruk av naturliga källor har existerat under lång tid i Sverige, men det var med hovläkare Urban Hiärnes program för Medevi brunn 1679–80 som en mer organiserad kurverksamhet kring de så kallade surbrunnarna och hälsobrunnarna satte fart.¹ Betoningen låg på ett glatt nöjesliv, en lämplig diet, avkoppling samt promenader och utflykter i kringliggande natur. Urban Hiärne hade på uppdrag av *Collegium medicum*, bildat 1663, rest runt bland Europas brunnsorter för att vid hemkomsten kunna skapa nya, bättre hälsoinrättningar i Sverige och bättre undervisningsmöjligheter för läkare (Mansén 2001:42). En bidragande orsak till resan var också att det låg i rikets intresse att behålla kapital inom landets gränser. Det hade blivit populärt bland adeln att åka utomlands på kur och de spenderade mycket pengar därvid (Lagerquist 1978:11). Det förelåg dessutom teologiska intressen i upptäckandet av nya källor. De redan populära källorna skulle användas till att sprida den kristna gudstron. Som en bieffekt till att etableringen av nya källor uppmuntrades fortlevde dock ofta den helgonkult som bedrivits sedan länge vid flera källor (Arvidsson 1998:14). Så småningom kom begreppet hälsobrunn att utvidgas i samband med att kurorterna blev mer

allmänt populära och att badande i havet räknades som hälsobringande. Begreppet badort blev vanligare från mitten av 1800-talet (Jakobsson 2000:26f). Ronneby Brunnspark tillhörde en av de hälsobrunnar som utvidgades till en badort där havsbaden blev ett komplement till brunnsdrinkningen. Men långt ifrån alla hälsobrunnar, däribland Medevi, låg nära havet och ”utvecklades” till badorter.

Ett första gränsöverskridande

Resor till svenska brunnar blev populära framför allt i de högre stånden under 1700-talet men även för borgares del i slutet av 1800-talet. Det innebar resor bort från ett många gånger osunt stadsliv till den organiserade tillvaron, det glada umgänget och de dokumenterade läkande krafterna hos naturen och vattnet. Framkomsten och inträdet medförde en gränsövergång² till ett nytt sammanhang som innebar ett avståndstagande från världen utanför, från bekymmer och sjukdom mot ett lättsammare liv och kanske också ett tillfrisknande.

Efter en fem à sex minuters angenäm färd äro vi framme vid Brunnarne, och hela sällskapet tågar nu upp till brunns huset för att smaka på det mycket beprisade Ronnebyvattnet. Vi blifva nu serverade af 2:ne fagra Blekingsflickor och uttrycka vår beundran öfver att se glaset vara försedd med ett smalt glasrör, genom hvilket man uppsuger vattnet, för att ej skada tänderna. För min del nöjer jag mig ej med ett glas vatten, utan förtär med största välbehag 2:ne portioner, ehuru fruntimren göra sina grimacer vid uppsugningen. – Man känner ej den starka jernhalten förrän strax efteråt, men då så mycket kärftvare (Brinck 1879).

Jöns Christian Hampus Brincks³ första upplevelser som brunnsгäst vid Ronneby Brunn 1879 berättar om en resa, en framkomst och ett inträde till brunns husets ”område” jämte en form av invigningsrit med intagandet av det första glaset brunnsvatten. Gränsövergången markerar rumsbildningen och vattnet tjänar som symbol för gränsöverskridandet

mellan livet ute och livet inne. Vattnet besitter gränsegenskaper även i andra företeelser, det renar våra kroppar från smuts, det skyddar det hjälplösa fostret inne i livmodern och det tjänar som symbol för inträdet i den kristna församlingen under dopceremonin. Vattnets egenskaper att med liten temperaturskillnad kunna övergå från en form till en annan, från fast till flytande till förångad form, förstärker också dess gränssymbolik. Förutom att gästen reste till Ronneby Brunn med enkla båtar eller ångslupar på Ronnebyån, så ingick vattnet i en gränsförstärkande ”inträdes-ritual” som utgjordes av den första brunnsdrinkningen. Vattnet var på så vis en självklar del i ”hälsobrunns-rummets” tillblivelse och rummets egenskaper formades av det. Rummets egenskap som en plats med minnen av händelser tillkom också i och med inledandet av brunnsdrickningsritualen och rummets övriga egenskaper tydliggjordes sedan med brunnsгästens rörelser.

Brunnsгästens tid

Efter 1873 kunde brunnsгästen bo inne på Ronneby hälsobrunns område, vilket inte hade varit möjligt tidigare. Den tid som brunnsгästen vistades i anläggningen varierade, men var aldrig längre än de två brunnssterminer som varje säsong bestod i. I Ronneby varade säsongen från första juni till sista augusti indelad i två lika långa terminer. Brunnsгästens dag startade tidigt på morgonen med brunnsdrickning, som började klockan 6 och höll på till 9 då man åt frukost. För de så kallade gratisdrickarna, de allra fattigaste och sjukaste, startade brunnsdrickningen än tidigare och skulle vara helt avslutad klockan 6 (Ingstad 1905). Ritualen var densamma för alla, men inte inom samma tidsrymd. Brunnsгästen drack en dos på 2–6 glas och läkaren rekommenderade en promenad på tio minuter mellan varje uppdruckt glas. Efter sista glaset skulle brunnsгästen ta en längre promenad på drygt en halv timme (Levertin

Vandrande brunnsgäster i Brunnsskogen, Ronneby Brunnspark, ca 1900. Foto: Blekinge Museum.

1883). Eftermiddagarna var vigda åt utflykter eller lugn och ro, beroende på läkarens ordination. Middagen äts gemensamt vid ett visst klockslag och sänggåendet var också schemalagt. Trots detta upplevde brunnsgästen många gånger att tiden stod still, framför allt under eftermiddagarna, att man inte hade något att göra och att tiden tycktes gå oändligt långsamt: "[...] du afundsvärda, som varit ute och rest, utrikes till och med. Här är så enformigt och ruskigt väder [...]", står det på ett vykort från Ronneby Brunn den 11 augusti 1902 (Blekinge Museum). Att samma sak upprepades dag efter dag, att frid och lugn

inte var självklart och att det alltid tycktes vara samma ritualer vid alla brunnar beskrev också Josefina Wettergrund i dikten "Samtal vid en hälsobrunn"⁴:

[...]

Och där skall man nu springa, röd och varm,
Bland träner och buskar framåt och tillbaka
Och räcka sin av gikten krumpna arm,
För att i flykten ta en trolös maka [...]
Nej, ta mig katten, längre jag står ut!
Jag har, som sagt är, ingen lust att spricka,
Det här kan aldrig ta ett lyckligt slut –
Jag reser hem till Mor i nästa vecka.

(i: Hjorth 1999).

I brunngästens upplevelse av tid fanns också den gångna tiden, historien, som kunde göra sig påmind vid ett antal platser i anläggningen, till exempel i form av en minnesplakett, som den över Urban Hiärne vid Medevi Brunn, eller ett gammalt träd vid ett vägsäl. Vid Ronneby Brunn fanns vid anläggningens tillblivelse ett antal fornlämningar som blev vandringsmål för brunngästerna. Huruvida fornlämningar ingick som en "självklar" del redan vid 1700-talets hälsobrunnar är oklart, däremot kan sägas att vid utvidgningen av Ronneby Brunns park 1873, ritad av landskapsgartner Henry August Flindt, blev fornlämningar självklara delar i anläggningen. Ett ganska trädglast beteslandskap som innehöll fornlämningar införlivades då med hälsobrunnen och kallades "Brunnsskogen", som antydde att det var en mer "naturlig" del av parken. Möjligheten att besöka fornlämningarna fanns även innan utvidgningen, även om tillgängligheten var begränsad. Inkorporeeringen av fornlämningar som mål på vandreringen i en del av anläggningen som var mer naturlig än den tillrättalagda parken får ses som del i utvecklingen av synen på naturen som en romantisk tillflykt under 1800-talet.⁵ Enligt Jakob Christensson dröjde det i Sverige "flera decennier in på 1800-talet innan naturen betraktades som domesticerad" (Christensson 2002:46). I västvärlden kan idén om naturen som estetisk upplevelse tidigast spåras till Francesco Petrarca's diktning under renässansen medan konsten som en spegling av naturen har ett äldre ursprung (Carlson 2002 [2000]:3). Jean-Jacques Rousseaus tankar om människans längtan efter det naturliga fick betydelse i utformningen av landskapsparter i slutet av 1700-talet då delar av trädgårdsanläggningar anlades för att efterlikna pastorala landskap men även skogslandskap.⁶ De romantiska tankarna om naturen i parter fick ytterligare näring genom Götiska förbundets bildande 1811 samt de första svenska fornminnesföreningarnas till-

blivelse 1856 och framåt (Ahrlund och Magnusson 1999:18f, 22). Vid Ramlösa fanns inga fornlämningar, men Carl Hårleman lät resa en nyttillverkad runsten på central plats vid Ramlösa Brunn 1749 (Ahrlund och Magnusson 1999:17, Hårleman 1751). Även om den runstenen inte var "äkta vara" så symboliserade den en ständigt närvarande historia och Carl Hårleman verkar ha tyckt att en fysiskt närvarande historia passade bra som koncept för hälsobrunnen. Vid de hälsobrunnar som inte hade fornlämningar inkorporeerade i parkmiljön var det vattnet i olika skepnader som starkast knöt an till historisk tid på brunngästens vandring. Vattnet var hälsobrunnens ursprung och kurverksamhetens bas, ständigt närvarande, till skillnad från platser och vegetationsstrukturer i parken som tillkom eller togs bort.

Hälsobrunnen som helhet – ett avskärmat rum med viss omvärldskontakt

Området för kurverksamheten, Centrum för brunngästens upplevelser, utgjordes framför allt av de park- och trädgårdsdelar i anläggningen som brunngästerna besökte under olika skeden av kuren. De var platser i anläggningen man vandrade mellan, roade sig och rekreerade sig i, badade och drack i, inspirerades av, knöt affärskontakter i och fann sin tillkommande. Kurverksamhetens område utgjordes även av platser som brunngästen, med hälsobrunnen som utgångspunkt, färdades till med båt eller droska för utflykter i hälsobringande syfte enligt brunnsläkarens rekommendationer. Tilläggas kan även de platser brunngästen i en del fall hade en vy av inifrån brunnen. Detta förutsatte naturligtvis att anläggningen låg i en terräng som medgav utblickar. Från flera utsiktspunkter i Ronneby Brunns park hade brunngästerna visuell kontakt med platser utanför brunnen, som ett sorts omvänt gränsöverskridande. Utsikterna framhölls som speciellt vackra och något av det mest sevärda vid Ronneby Hälsobrunn i

olika turistbroschyrer före sekelskiftet 1800/1900 (Centralarkivet Ronneby Kommun: Turistbroschyrer 1889, 1897, 1899).

Ronneby Brunnspark utvidgades i slutet av 1800-talet till fyrtio gånger dess tidigare blygsamma yta på 90 meter i kvadrat (Jakobsson 2000:10). Den nya anläggningen hade drag från större europeiska kurparker, men även från offentliga parker som tillkommit under samma period.⁷ Även om hälsobrunnarna i likhet med de offentliga parkerna generellt kom att bli framför allt borgerlighetens arena under 1800-talet (Nolin 1999), så skilde de sig från dessa på några punkter. Hälsobrunnarna var försedda med staket sommartid och inträde fick betalas av varje besökare, vilket var en inskränkning i offentligheten. Inträdessummans storlek avgjordes av hur mycket brunnsgästen kunde betala, vilket styrde sammansättningen av brunnsgäster. Även gratisdrickare förekom och på så sätt gynnades en mångfald när det gällde besökarnas klasstillhörighet.⁸ Parkgästerna vid brunnarna hade ett tidschema att följa, vilket inte fanns i offentliga parker.

Parklivet var koncentrerat i tid till tre månader under sommaren och därefter låg anläggningarna mer eller mindre i dvala under resten av året.⁹ Hur ortsborna använde till exempel Ronneby Brunnspark under höstar och vintrar i slutet av 1800-talet är inte väldokumenterat, men antagligen gick det att vandra i anläggningen även då, utan avgift men under brunnsbolagets och trädgårdsmästarens överinseende.¹⁰ De ”nya” parkidéerna, med nytt växtmaterial och slingrande gångar, i mitten och slutet av 1800-talet tillämpades inte heller i så stor utsträckning vid brunnarna.¹¹ Troligtvis berodde detta på att de redan hade ett formspråk som fungerade och oftast var anläggningarna helt enkelt för små för att anamma först den engelska parkens formspråk under slutet av 1700-talet och sedan den offentliga parkens formspråk i slutet av 1800-talet. Den för det sena 1800-talet vanli-

ga blomsterplanteringen med utplanteringsväxter fanns emellertid i de flesta hälsobrunnsanläggningar kring sekelskiftet, vid viktiga mötesplatser eller byggnader.¹²

Avskärmningen med staket och betalningen av inträdesavgift betonar den tydliga markeringen av förhållandena brunnsgäst/icke brunnsgäst och innanför/utanför och markerar därmed också, liksom vattnet, den viktiga första gränsövergången. Innanför hälsobrunnens gränser rådde en tillvaro som var positiv med förhoppning om ett tillfrisknande och ett glatt nöjesliv, medan tillvaron utanför kunde betyda fortsatt sjukdom. På detta sätt motsvarade hälsobrunnen också ett paradiset eller Edens lustgård, där allt var ordnat, inga sjukdomar fanns och en trädgård eller park fanns ”till lyst”, vilket också Elisabeth Mansén (2001) gör gällande i sin bok om den svenska kurortskulturen 1680–1880. Inom trädgårdskonsten har återskapandet av det förlorade paradiset funnits länge som idé, bland annat i skapandet av de botaniska trädgårdarnas växtsamlingar, och återfinns alltså i det trädgårdsskapande som bedrivs idag i en sorts längtan efter en fristad, ett paradiset på jorden.

Brunnsdrickningens parkrum

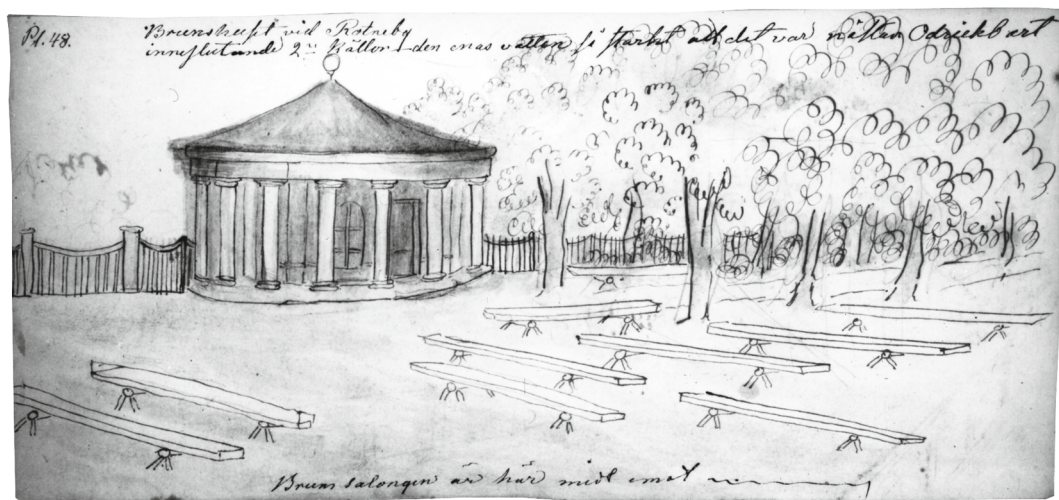
Hälsobrunnen som helhet bestod av många parkrum och platser: källans parkrum, bödens parkrum, musikens och festens parkrum, utflykternas parkrum, idrottsaktiviteternas parkrum samt avskildhetens parkrum. Dessa kan sammanfattas i de två viktigaste rummen: brunnssdrickningens samt den längre vandringens parkrum. Gemensamt för många tidiga hälsobrunnar i Sverige var samlingsplatsen kring källan, som bland annat i Ronneby Brunns och i Ramlösa Brunns fall utvecklades till den raka promenaden, brunnshallén, som var vanlig i Europa.¹³ Starten för brunnsgästens resa vid Ronneby Brunn var, förutom det första läkarbesöket, källan och brunnshuset med den raka promenaden under träd och med bänkar för vila i skuggan.¹⁴

Brunnsallén med träd, eller den på alla sidor öppna brunnsallén som promenadytan i källans närhet kunde kallas, var förutom källan själv ett av de viktigaste elementen i hälsobrunnsanläggningen, eftersom den var en förutsättning för att man skulle kunna ta de rekommenderade korta promenaderna om 10 minuter efter varje glas. Lövtaket, alternativt hustaket, medgav en promenad i skuggan under brunnsdrickningen. Den rekommenderade promenadytan i skugga gällde framför allt Europas varmare länder, men kom att gälla även för svenska hälsobrunnar som Ramlösa och Ronneby.

Den svenska hälsobrunnen bestod i början av 1700-talet framför allt av en mindre central plats, som ibland sammanföll med platsen för brunnsdrickningen och promenaden, ett badhus, ett bönehus och några få andra byggnader (Hidemark 1972:23f). Under slutet av 1700-talet och under 1800-talet förändrades situationen för några brunnar, bland annat för Ramlösa och Ronneby Brunn, där brunnsalléer och parkanläggningar efter mer kontinentalt mönster anlades. Promenadytan i Ronneby Brunnsspark fanns redan vid den första källans grundande år 1705, men var då

mer lik en torgplats runt källan. En trädplantering och en rak promenad, likt en brunnsallé, fick anläggningen under andra halvan av 1700-talet. Denna förfinades under 1800-talet och var under Ronneby Brunns storhetstid 1873–1929 funktionsenligt utformad. Den var rak, bred, kantad med träd och tillrättalagd med grus som vattnades av trädgårdsmästaren för att inte damma (CRK: Kassaböcker, juni 1889).

Christian Cay Lorentz Hirschfeldt (1779–85) och Daniel Müller (1888) beskrev i mönsterböcker hur utformningen av just trädgårdar vid hälsobrunnar och sjukinrättningar skulle göras. De nämnde särskilt brunnsdrickningsområdet och parken i källans närhet och betonade vikten av möjligheten till långsamt spatserande och promenadstigarnas outhärlighet för hälsobrunnens och sjukhusinrättningens utformning. Lika viktigt var platser med bänkar för vila, platser för umgänge och betydelsen av dränerade stigar för att brunnsгästerna inte skulle förkyla sig på grund av blöta skor. För enskilda sällskap menade Daniel Müller att mindre platser, avskilda med häckar och buskplanteringar var viktiga. Gångar och sittplatser, menade

Brunnskällan och brunnsallén i Ronneby med bänkar och träd i en skiss ur Carin Sylvanders dagbok från 1859. Nordiska museet, Sigurd Wallins arkiv.

Bad Pyrmonts "Haupt allée" 1860 i en litografi av Robert Geißler. Vykort, Bad Pyrmont 1998.

han, skulle finnas i stort antal även om det blev på bekostnad av planteringar och gräsmattor. En musikpaviljong ville Müller placera centralt, nära källan antagligen, så att besökarna kunde samlas runt den. För att musiken skulle höras tydligt skulle träden som stod runt om paviljongen vara uppstamade. Musiken gav ytterligare en dimension till den korta promenaden och något som män också gav kraft på vandringen och bestämde den takt som rörelsen och förflyttningen i rummet gjordes.

Promenaden på en halvtimme som ingick i brunnsvandringen innan frukost medförde att platsen runt källan lämnades för en vistelse i resten av anläggningen som hade en annan utformning. Denna längre promenad kunde

brunnsgästen vid Ronneby allra bäst ta efter år 1873 då Ronneby Brunn utvidgades efter ritningar av Henry August Flindt. En ny parkdel tillkom som utgjordes av ett mellanting mellan naturefterlikning och den tillrättalagda allén. Den nya parken innehöll mycket inhemskt växtmaterial, men hade breda gångstigar och en hel del blomsterplanteringar (Jakobsson 2000). Till detta parkrum hörde även kätgelbanor och velocipedbanor, "idrottsplaner" för tennisspel samt villor för brunnsgästerna. För de hälsobrunnar som inte var så stora till ytan var utflykter enda sättet, förutom ett fortsatt gående fram och tillbaka vid källan, att få den rekommenderade längre promenaden på 30 minuter efter sista vattenglaslet.

Den längre vandringens parkrum

När brunnsdrickningen väl var över var brunnsvärdens inte lika tidsstyrd, även om det fanns måltider att passa. På eftermiddagarna genomfördes längre läkarordinerade promenader i anläggningen och tiden medgav även resor till kringliggande natursköna platser. Den längre vandringen var iscensatt, en planerad upplevelse, och iscensättningen förstärktes med de tillhörande attributen vattnet och vegetationen. Vandringen i Ronneby Brunnsspark utgjordes av en huvudslinga med flera sidostigar, där huvudstigens upplevelser varierades med skiftande vegetationssammansättning, framträdande klippartier, odlingsområden, utsikter, spegelblankt vatten och viloplats.

Carl von Linné var en av de som kom att sammanfatta Hiärnes program för Medevi och definierar i denna sammanfattning hur parkrummet för hälsobrunnen borde se ut och därmed hur den längre promenadens parkrum skulle vara utformat:

Undvikas bör kvällsskyla och vistelse vid kärr och andra stillastående vatten, som alltid avgiva skadliga ångor. [...] genom att man vid klart väder promenerar i solskenet [får man] långt större kraft att utsöndra vattnet, såvida icke hettan vid mitten av dagen blir så stark att den tager musten ur kroppen, i vilket fall skuggan bör uppsökas, helst i våra torra barrskogar (Linné 1761:6f).

Linné nämnde vikten av skuggiga platser för att vattnet skulle få största verkan. Han avrådde å det bestämdaste att uppsöka kärr, men rekommenderade barrskog. Detta var alltså en definition av de rumsliga gränser brunnsvärdens hade att hålla sig inom efter brunnsdrickningen. Linné påpekade, liksom Urban Hiärne, att droskfärder var ett bra alternativ om man var rädd att kärnen, som ju redan var så stinna av vatten, skulle sprängas av ansträngningen. Att rida i galopp eller att dansa alltför häftigt för tidigt på dagen var inte heller bra, men rörelse ansågs vara en förut-

sättning för kuren. Att sitta still under brunnsdrickningen var direkt olämpligt för då stannade vattnet för länge i kroppen och kunde försvaga kroppens muskler (Linné 1761:7). Den föreskrivna rörelsen medförde att ett större parkrum utöver platsen framför källan blev nödvändig för att kuren skulle bli komplett. Parken som helhet, promenadens och utflyktens områden, blev därför viktiga komponenter i rumsbildningen, förutom vattnet och vegetationen.

”Naturlika” promenader, som tillkom i de hälsobrunnar som expanderade i slutet av 1800-talet, bland annat Ronneby Brunn, utgjorde ett viktigt promenadkomplement till den raka brunnsallén och den mer strikt geometriska form som kännetecknade 1700-talets hälsobrunnsanläggning. Daniel Müller förespråkade dock raka och breda stigar för ”badinrättningar o. d. platser” trots att flera parkanläggningar vid samma tid utfördes med ett slingrande gångsystem: ”smala, i för många och skarpa krökar ledda gångar blifva icke allenast fula, utan också för trafiken hinderliga och opraktiska” (Müller 1888:92f).

Eftermiddagarnas längre promenader utgjorde en varierad iscensättning och företogs mellan utsikter, genom vegetation av olika karaktär och sammansättning, via vackra platser och kanske också fornlämningar, som alla låg längs den utlagda promenadstigen. Den rörelse som brunnsvärdens företog i Ronneby Brunnsspark gick från ”fin-parken”, med de tillrättalagda stigarna och de vackra blomsterplanteringarna, mot de av trädgårdsmästaren arrenderade åkrarna som gav en inblick i jordbrukets vardagliga slit, och vidare mot den stora tystnaden bland träden i den före detta utmarken som idag är en ”natur-park”. På sätt och vis utgjorde, och utgör, vandringen även en iscensatt resa från kultur till natur, som möjligen också ansågs ligga i linje med att ge brunnsvärdens en känsla av harmoni och överblick över tingens ordning. Harmonin ligger i att människan i sin egen kropp inne-

fattar både kultur och natur i meningarna människoskapat och naturligt (Casey 1996:36). Överblicken över ett landskap som innehåller både det tydligt människoskapande och det mer naturliga samt möta något man förväntar sig att möta, tydligt beskrivet i turistbroshyrerna, inger trygghet och därmed också en förstärkt känsla av en plats, eller ett rum.

Utsikternas roll som platser där parkrummet kan definieras för att de ger känslan av ”innanför och utanför” har redan nämnts. Ytterligare ett skäl till utsiktens självklara plats i hälsobrunnen, och mål för brunnsgästens resa inom dess gränser, är liknelsen för den fria själen och det lyckliga sinnet, som delvis var målet med kurens vandringar. Renässanspoeten Francesco Petrarca beskrev utsikten som belöning för en strapatsrik bergsbestigning han gjorde, som han liknade vid ”[...] den branta vägen mot det visa och lyckliga livet. Det lyckliga livet är högt beläget, och vägen är brant och lång” (Bengt Holmqvist citerar Petrarcas brev i: *Francesco Petrarca. Kärleksdikter* 2002).¹⁵ Kanske kände brunnsgästen Jöns Brinck till Petrarcas tankar om utsikten och formulerade därefter sin egen upplevelse, som även sammanfattar hela tanken med hälsobrunnens kur; ett väl-mående och kanske också ett vidgat sinne:

Vi göra nu en lång promenad i den vidsträckta brunns-parken och begifva oss i sakta mak uppför Getzemane höga berg, hvarifrån man har en vidsträckt utsigt så väl öfver Ronneby köping som brunnarne och nejden der-omkring. – Innan jag går vidare i berättelsen, får jag med några ord nämna att vi gått en origtig väg upp till berget och hade mycken möda att komma upp till detsamma, ty det fordrades sannerligen långa ben till att kunna klifva upp för dessa stentrappor och afsatser som här blifvit lagda, och våra fruntimmer visade en beundransvärd vighet och styrka vid uppstigandet; men lyckligen uppkomna å bergets högsta topp, hade vi full ersättning för vår stora möda härutinnan, ty här utbredde sig för våra blickar en den aldri härligaste panorama (Brinck 1879).

Hälsobrunnens utformningsidé kan, ur brunnsgästens synvinkel, sammanfattas som en tidsstyrd iscensatt vandring inom och mellan parkrum av olika karaktär samtidigt som historien är närvarande – en resa i tid och rum.

Anna Jakobsson, landskapsarkitekt, forskningsassistent och doktorand

Institutionen för landskapsplanering Alnarp

Noter

Arbetet med artikeln har möjliggjorts med forskningsmedel från Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien.

- 1 Som den första svenska hälsobrunnsanläggningen, räknas Medevi brunn år 1678, följd av bland andra Sättra 1700, Ronneby 1705 och Ramlösa 1707 enligt *Nationalencyklopedin*, 1990–93 och *Nordisk Familjebok*, 1904–1915. Det första belägget för begreppet hälsobrunn i betydelsen ”källa som skänker frälsning” är enligt *Svenska Akademiens Ordbok* från 1541. Havsbadet blev ett komplement till brunnsdrickningen och begreppen badort och kurort blev vanliga från första hälften av 1800-talet (se även Jakobsson 2000 och Mansén 2001).
- 2 Gränsövergången är i sig en platsdefinierande företeelse enligt Casey (1996).
- 3 Jöns Christian Hampus Brinck var från Stockholm och på besök hos släktingar i Karlskrona på Wittusgatan 12, sommaren 1879. Han beskrev en resa därifrån till Ronneby och Brunnen den 30 juli i *En utflykt till Ronneby och dess omgifningar*. I övrigt var han inte någon känd författare och nämns inte heller i *Svenskt Biografiskt Handlexikon* 1906.
- 4 Josefina Leontina Amanda Wettergrund (1830–1903), som skrev under signaturen Lea, växte upp i Karlshamn och flyttade till Ronneby 1850. Där öppnade hon en skola för flickor som hon drev tills hon gifte sig 1857 och i samband med det flyttade till Ystad. Under Ronnebytiden skrev hon *Småbitar på vers och prosa* (1858) som dikten är hämtad ur. På 1880-talet skrev hon bland annat krönikor i *Ny Illustrerad Tidning*.
- 5 Beteslandskapet/det pastorala landskapet upplevdes inte som lika skrämmande som skogen, antagligen för att det innehöll färre träd och färre mytologiska väsen, och användes oftare som en del i

- trädgårdsanläggningar i form av utblickar eller inkorporerat i anläggningen. Då kunde även det pastorala, kulturpräglade landskapet kallas för "natur" eller "naturligt landskap", åtminstone i ståndsmässiga anläggningar. Exempel på detta ses bland annat i engelska landskapsparter från början av 1700-talet. Det pastorala landskap Brunnskogen utgjorde vid utvidgningen var inte så skrämmande och accepterades därför av brunnsvärderna som en mer "naturlig" del av anläggningen jämfört med den tillrättalagda parken.
- 6 Hur "skrämmande" det mer skogliga landskapet upplevdes under 1700- och 1800-talet, i England och i Sverige, var helt och hållet en klassfråga och också en fråga om var i landet man vuxit upp. Med bland andra Rousseau förändrades synen på naturen/skogen och den blev om inte mindre skrämmande så åtminstone mer "domesticerad" även bland de högre klasserna.
 - 7 Henry August Flindt ritade Ronneby Brunnsparke samtidigt som han ritade sjukhusparken till Lunds hospital (S:t Lars) och Universitetsplatsen i Lund, samt flera parker i Helsingborg enligt *Weilbach Dansk Kunstnerleksikon* (1994). Han var väl förtrogen med de ideal som rådde för hälso- och sjukvård, samt anläggningar av offentlig karaktär (se även Jakobsson 2000).
 - 8 Avgiften var olika beroende på klasstillhörighet. Inskrivningsavgift, brunnsdrickningsavgift och avgift till brunnspredikant samt till brunnsmusik betalades av alla klasser. Första klass betalade dessutom societetsavgift och avgift för tidningar och piano. Brunnsdrickningen och inskrivningen var för en 1:a klassens brunnsvärd i Ronneby år 1889 14 kronor, för 2:a klassen 6 kronor och för 3:e klassen 3 kronor. De allra fattigaste betalade inget inträde och fick dricka gratis, så kallade gratisdrickare med "remiss" från läkare, men vistades endast i anläggningen korta tider under morgonens första timmar.
 - 9 I Bad Pyrmont är det fortfarande så att inträde betalas till den speciella kurparken under sommaren och staket och grindar håller de icke-betalande på avstånd. Under höst och vinter betalas ingen avgift, men parkbesök är bara möjligt fram till nio på kvällen då grindarna stängs.
 - 10 Trädgårdsmästaren vid Ronneby Brunn, Henrik Madelung, bodde med sin familj i den så kallade trädgårdsmästarebostaden i anläggningens norra del, på en höjd som medgav en utblick över anläggningens finpark.
 - 11 Antalet växtintroduktioner ökade exponentiellt under andra halvan av 1800-talet och detta nya växtmaterial "visades upp" i de offentliga parkerna (se Nolin 1999 och Bucht 1997).
 - 12 Som exempel kan nämnas utvidgningen av Ronneby Brunn, med nyanläggning av stigar med en mer slingrande karaktär, som gjordes så sent som på 1870-talet, vilket är sent i förhållande till hur den offentliga parkens formspråk växte fram (jfr Nolin 1999). Medevi brunn har i princip behållit sitt mer formella formspråk från början av 1700-talet så när som på en del blomsterplanteringar av sent 1800-talsnitt.
 - 13 Som i till exempel Bad Pyrmont, Bad Homburg och Baden Baden i Tyskland samt Bath och Cheltenham i England. Se även Stritzke (1987–88). Vid mindre hälsobrunnar, som exempelvis Sätra, behölls torgbildningen vid källan och någon brunnsallé uppfördes aldrig. Exempel på svenska brunnsalléer ses vid Ronneby Brunnsparke och vid Ramlösa Brunn.
 - 14 Källor som gjorde mig uppmärksam på att Karin Sylvander gjort en skiss över Ronneby brunns plats för brunnsdrickning och var den fanns var Thomas Persson (1987) och S.-Ö. Swahn (1950).
 - 15 Bengt Holmqvist som författat inledningen till Petrarcas diktsamling nämner också att när Francesco Petrarca väl var uppe på toppen av berget så frågade han sig vad han gjorde där. Han vändades över att hans favoritförfattare Augustinus varnade för "ögats vällust" (som till exempel utsikten) som en svår synd. Det var i konflikt han vandrade uppför berget, men konflikten inspirerade honom. När han skulle gå ner kände han dock att han hade förlorat sig själv genom att rikta blicken utåt istället för inåt. Utsikten var alltså inte enbart av godo.

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv (NMA), Stockholm

Karin Sylvanders resedagbok, avfotograferad 1947: *Min första Resa till Bleking 1859, Resan till Borgholm! Calmar! Carlskrona! och Rotneby! 1859*, andra häftet, plansch 48. I: Sigurd Wallins arkiv.

Centralarkivet, Ronneby kommun (CRK)

Handlingar rörande Ronneby hälsobrunns AB i Ronneby Hälsobrunns arkiv:

Turistbroschyrer 1889, 1897 och 1899.
Kassaböcker, juni 1889.

Blekinge Museum (BM), Karlskrona
Fotografier, Ronneby Brunnspark:
Fotografi av promenerande damer i Ronneby Brunnspark, ca 1900.

Vykortssamlingen, Ronneby Brunnspark:
Vykort föreställande Skogshyddans Café, daterat 11/8 1902.

Tryckta källor och litteratur

- Ahrland, Åsa och Magnusson, Gert 1999: Forntiden i parker. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Nr 37/1999.
- Arvidsson, Bengt 1998: Hälsobringande källor i folktro och teologi under 1600- och 1700-talen. *Föreningen Lärare i Religionskunskap. Årsbok 1998* Årg. 30.
- Brinck, J. C. H. 1879: *En utflykt till Ronneby och dess omgivningar*. Stockholm.
- Bucht, Eivor 1997: *Public Parks in Sweden 1860–1960*. Agraria 56. SLU Alnarp.
- Carlson, Allen 2002 [2000]: *Aesthetics and the environment. The appreciation of nature, art and architecture*. London: Routledge.
- Casey, Edward S. 1996: How to get from space to place in a fairly short stretch of time. I: Basso, Keith H. & Feld, Steven (red.): *Senses of Place*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Christensson, Jakob 2002: *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskars naturumgänge och identitets-sökande*. Lund: Historiska Media.
- Hidemark, Ove 1972: Att anlägga en surbrunn – En studie kring Sättra brunns första utbyggnad. *Västmanlands fornminnesförenings Årsskrift* 50:e årg.
- Hirschfeldt, Christian Cay Lorentz 1990 [1779–85]: *Theorie der Gartenkunst*. Stuttgart [Kiel].
- Hjorth, Daniel 1999: *Brunnsliv. Diktare på kurorter i Europa*. Stockholm: En bok för alla.
- Härleman, C. 1751: *Bref till Carl Fredrik Piper*. Stockholm.
- Ingstad, Olof 1905: *Ronneby Brunn 1705–1905*. Första häftet. Minnesskrift utgiven av Brunnsstyrelsen. Stockholm.
- Jakobsson, Anna 2000: *Ronneby Brunnspark – historien om en hälsobrunns parker och trädgårdar*. Rapport 00:2. Alnarp: Institutionen för landskapsplanering Alnarp.
- Lagerquist, Lars O. 1978: *Medevi Brunn 300 år – 1678–1978*. Motala.
- Levertin, Alfred 1883: *Svenska brunnar och bad*. Stockholm.
- Linné, Carl von 1953 [1761]: *Levnadsordning vid en surbrunn (Diæta acidularis)*. *Akademisk avhandling under Linnés presidium Upsala 1761*. Uppsala: Svenska Linné-sällskapet.
- Mansén, Elisabeth 2001: *Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*. Stockholm: Atlantis.
- Müller, Daniel 1888: *Trädgårdsskötsel*. Del 3, 3:e upplagan. Stockholm.
- Nationalencyklopedin*: 1990 (Bd 2); 1992 (Bd 9); 1993 (Bd 11). Höganäs.
- Nolin, Catharina 1999: *Till stadsbornas nytta och för-lustande*. Stockholm: Byggförlaget.
- Nordisk Familjebok*: 1904 (Bd 2); 1905 (Bd 4); 1910 (Bd 12); 1915 (Bd 22). Stockholm.
- Persson, Thomas 1987: Ronneby brunn. I: Beijer, Per (red.): *Kring en åkrök*. Ronneby: Ronneby kommun.
- Petrarca, Francesco 2002 *Kärleksdikter*: Stockholm: Natur och Kultur.
- Stritzke, Klaus 1987–88: Kurparker. *Lustgården* Årg. 68–69.
- Svenskt biografiskt handlexikon* 1906. Stockholm: Alb. Bonniers Förlag.
- Swahn, Sven-Öjvind 1950: Carin Sylvanders resealbum. *Blekingeboken* Årg. 28.
- Söderwall, E. 1878: Några ord om mineralvattenbaden vid Ronneby. *Hygiea* Bd 40/1878.
- Trolle, H. af 1877: Ronneby och dess omgivningar. *Svenska Familj-Journalen* Bd 16/1878.
- Tuan, Yui-Fu 1974: Space and place: humanistic perspective. *Progress in Geography* nr 6/1974.
- Weilbach Dansk Kunstnerleksikon*: 1994. København.

SUMMARY

Time and Space in the Spa Visitor's Experience

The space of the Spa is shaped by the Spa visitor's time-controlled movement. Controlled by the water-cure and the course of treatment, they moved between and within places with different character and function inside the Spa Garden. The time experience consists of both the experience of following the precise schedule through the water-cure and the experience of history. History is an underlying part of the present experience of the Spa visitor through the history of water and different ancient monuments as well as the history of the landscape surrounding the Spa that could be viewed from inside.

The Spa is a closed space as a whole; with certain views to the outside, as well as it is a well-defined place. The first "place-shaping" factor is the shield from the surroundings and the distinct difference between outside and inside through the fence and the entrance fee. A symbol of passing from the outside to the inside lies in the water and its liminal qualities. By drinking the water in the first glass of the course of treatment the first step is taken towards shaping of an "inside-space". The movement, a necessary factor in space-shaping, then starts with slow walking to make the water "more efficient" within the body. After each glass of water a few minutes of slow walking was mandatory and after the last glass a 30 minutes walk was prescribed. This required a space for short walks adjacent to the well as well as a larger park space not so far from the well. The space closest to the well had many restrictions, such as

the necessity of benches for resting, trees for shadow and dry grounds. Since the larger park space was well visited, a number of rare trees and beautiful flower plantings were frequently put there as a delight and a brilliant display. These two spaces, where the visitor was the most time controlled, were the first spaces in the Spa visitors experience and together they can be called the well-drinking space.

In the afternoons, the water-cure schedule permitted shorter travels to beautiful places in the surroundings for walking or longer walks and other activities within the Spa's own park space. These "walking-spaces" often meant a larger degree of nature experience than the well-drinking spaces, which is somewhat connected to the belief that the nature was healing and not entirely dangerous, evolving from Rousseau's ideas during the early decades of the 1800s in Sweden. However, an experience of nature as a beautiful place has existed longer than that and an experience of "the beautiful" and trips to surrounding nature has been a part of the Spa programme and water-cure since the first Spa well was founded in Sweden at Medevi 1678. The trips to surroundings and the walks in the scenery often included vistas and views over monuments or beautiful landscape sceneries. As a part of the visitor's experience of space, the beautiful view of the landscape and the walk to this view can symbolise the essence of the Spa idea; better health and a sense of calm through movement and an experience of time and space.